

תוכן העניינים

יא

הקדמה

1

מבוא: לא צחוק ולא קלות ראש

גישות בחקר הצחוק 5; צחוק הקרנבל, צחוק התמיהה, צחוק האפשרי 10; הצחוק, הטקס והאלימות 16; 'השיר אשר הושר' 21

חלק א

סיפורי עגנון: חמש פרדיגמות של סמליות הצחוק

35

פרק ראשון: העולמות המתגלים והנעלמים

הארון הנעלם 37; תיבת הכתבים והמפתח המאגי 40; תיבת הזמרה והדם התוסס 43; הבית והמזוודה 49; חמשת החדרים ביפו 54; התיבה של אליהו 56; הבית והמרתף 60; המטפחת 63; מנורות 66; מצבה, כתר וסדק 67; כובע הצחוק של מהר"ם שיף 69; כף הקלע 70; האדם הנעלם 73

75

פרק שני: בני מלכים וכפיליהם

בת מלכה פרזלנית 75; אחות קטנה 77; חתן וכלה, צחוק של אלוהים ושטויות אחרות 79; שדה נוגעת ואינה נוגעת 81; בן מלך נרדם וקבצן של אהבה 84; שיער וקרחת 86; חמדת ורוחמה 88; המלכה והשפחה 89; אגדות וטקסים 91; הכינור מגן והמלאכים מרקדים 92; ילדות וצללים מבהיקים 93; פיות פיות בנשיקתם 99; מצנפת הגבאי ושמלת הגבאית 101; נורה וארנו לובלין 103; הים המצחק 109

111 פרק שלישי: תחליפי תחליפין

נחש הנושך בזנבו 111; אתרוג פגום וספר חולה 116; הנשמה,
הנשיקה והאנדרווגינוס 118; פסלים, צלמים וצלבים 121; הגידם,
הסומא והבגדים 123; סוד המלבוש 124; משחקי ילדים 126;
מנעלים של לכא 128; צחוק בשמים 129; שני חתנים, הדרך,
החורבה וגומרת לילה 131; תהפוכות הזמן 133; שם, ברית מילה
ולבב ערל 139; האביר, העני והמטפחת 143; המדינה: פרצופי
פרצופים 145

150 פרק רביעי: ליצנים ושוטים, רוחין ושדין

והיה העקוב למישור 150; שדים מהפכים, שעירים ורקדים
וארונות ריקים 152; קול הדמעות 153; העיר כמלאך המוות 154;
דיקרנוסא 155; הנגידיים המשוגעים 156; היריד 158; פיטום 160;
מיתה מדומה 161; ליצנותא דעבודה זרה ואשה של גיהנום 163;
מר בר בר ח... – האמורא הצוחק 165; הקרקס: מכתבים ושירי
החיות 167; שדה בדמות פריצה 170

172 פרק חמישי: המדומה והממשי

חנוונים ואווזים 172; תאטרון הבובות והמלחמה: מתים היינו
מצחוק 175; הנוכרייה והגמרא 178; פנסים שאין מדליקים 180;
צחוק עצוב ומר 181; המלח והסוכר 183; הדגים והמלח 186;
חזנים, מרפאים וחולמים 188; בית הכנסת של לצים 194; מצנפת
של ביזיון 197; 'לצנו...' 198; המגל המבהיק והשוחר הצוחק 199;
שני פיבושים 202; השובב מזבוריב 205; הצדקת הסומית והליצן
בעל השיער הלבן 206; ישיבות של שחוק וקלות ראש 208

חלק ב

תצורות הצחוק המורכבות בארבעת הרומנים של עגנון

213 פרק שישי: הכנסת כלה: בכה מתוך שמחה ושחק מתוך דמעות

השוטה, הגולם והבטלן 213; לשון ושלִיה 217; הקדרה המרקדת
ומושב לצים 219; הפת והשומן 223; שירי ליצנות 226;
שיריטילי 228; העכבר, התרנגול והחתול 231; שחוק של אהבה 234

ארבעה רבי יודיל ושני רבי אבלי 236; מזה ממש בזה? 242; ניטל,
קלפים ולסונקה 244; החזון הקל 248; שלוש אחיות וסלמנדרה 250;
גזילת המת ודו־פרצופין 253; השכוי והאוצר 255

257 **פרק שביעי: אורח נטה ללון: היצעק או יצחק**

שם, שפם, יד ורגל 257; טליתות נעלמות 263; המפתח הגדול
והתיבה; כמה מיני צחוק 264; בת המלך העצובה והצוחקת 272;
אריג, אדרת והטלית הקטן של הינדנבורג 277; תפוחי זהב 279;
התינוק החולה 284; אין הקושיות קושיות 287; משקפיים, דוד
המלך ורוח העם 289; ליצני העיר 292; הצל והאנדרוגינוס 294;
הבורא ופמליא של תיירים 297; דבורים, דבש ותה עשבים 298;
טוחן גריסין 299; הפחח והתינוק 301; ברית מילה 302

305 **פרק שמיני: תמול שלשום: המגותך שבדבר או הטרגי שבדבר**

האב והבן 305; נס הדיבור 306; רכבת, אור, תנובה 307; נשיקה
ושפתיים 309; קנקן של זיעה 309; עגבנייה ומעדר 311; הרגל
המתוקה ורגליים שבורות 313; הנערה המלוחה והלצה גרועה 317;
מעשה נערות והשכינה הצוחקת 320; עיתון לפורים 322; לוחות
אור ובתי תפילין 324; כתבים שלא נכתבו 325; שוטה 327;
חיוכו של האמן 328; בלק 330; כתבי חרמות 335; פסל מתתיהו
המכבי והצחוק של ברנר 337; אנשים שמחים, ניגון הים וריקוד
הפגיון 338; חוטם האהבה 341; כבש בשטריימל 342; מיתולוגיה
של כלבים 343; לילית 345; דם 347; האדם-הכלב והאלוהים הלא
צוחק 349

352 **פרק תשיעי: שירה: פתוס של שטות**

משקפיים, סיגריות והמצנפת הצוחקת 352; הלצה טפלה 356;
מעשי הנערות של הגיבור המגוחך בבית הנעלם 359; צחק ורגז:
פתוס של שטות 363; פזמון של שטות והמהנדס עם השוט 367;
צחקה הנריאטה: מעשה בקבצן אחד בעל מום 369; זה משחק וזו
צוחקת 372; תיאודורה והכוהן השוטה 373; תיבת הפתקאות 376;
ליצנות, קלות דעת וקונצ'ין 379; כאחת מאותן האלות 386; ואתה
תחזה: שן הזהב וחוטם הגאוה 390; נערים ונערות 391; פנקסו של
הרבסט 393; פעמון הצרעת וההיסטוריון המצורע 394

397	אחרית דבר: תבל שאין הזמן מספיק כדי לצחוק עוד
399	רשימת מקורות
417	מפתח יצירות עגנון

הקדמה

עיון בנושא ההומור והצחוק אצל עגנון נראה כמעט מובן מאליו. אין חוקרים המתמחים ביצירת עגנון שלא התייחסו להיבט זה או אחר של הנושא, ואחדים אף הקדישו לו מחקרים מיוחדים על סטירה ופרודיה, הומור ואירוניה, גרוטסקה ואבסורד. בדיחה ושנינה, חידוד ושעשוע לשוניים, גיחוך ולעג מלווים את מכלול יצירתו, כך שאין צורך לצמצם את 'כפל הקול' של עגנון ולהכריע 'מתי הוא כפשוטו, מתי הוא מלגלג, מתי זו אירוניה ומתי רצינות'.¹ בספרי אני עוסק במה שחוצה את הגבולות של סוגות, תמות, פיגורות רטוריות וסוגי סיפר – כלומר, בסמלי הצחוק כפי שהם מבנים את מה שניתן לכנותו תרבות הצחוק של עגנון. לא אדון כמעט בשאלת יהודיותו של ההומור העגנוני ומאפייניו, או בטענה שלפיה ההומור היהודי אינו אלא מיתוס.² בהנחה שהצחוק מגלם דרכים של יצירת משמעות,³ אני קורא את הסיפורים של עגנון כטקסטים שאוצרים בחובם תפיסות ומבנים תרבותיים. אבל גם השיח ההומוריסטי והשיח על אודות הצחוק לסוגיו עשויים להיות חלק מהדיון. הסמלים המשקפים את מהותו האנתרופולוגית של הצחוק ואת תהליכי כינונו אינם מצחיקים כשלעצמם ולא תמיד הופכים את הטקסטים למצחיקים. סמליות הצחוק לא תמיד מהווה חלק מההומור העגנוני. אינני חושב שהקומי 'תופס מקום מרכזי' ביצירתו של עגנון, ושמהותו של הקומי היא 'דרך עקיפין', 'ההסטות והסטיות'.⁴ אינני סבור גם שהאירוניה, בין שהיא חלק מהקומיות ובין שלא, היא עיקר יצירתו.⁵ סמלי הצחוק ממלאים תפקיד חשוב ומורכב למדי ביצירת עגנון, והם אינם 'עקיפים' או 'סמויים' מבחינה פואטית, הם גם אינם חתרניים או ביקורתיים מבחינה אידאולוגית. בתור סמלים כלליים על

1 גוברין, קריאת הדורות, עמ' 267.

2 בן-עמוס, עיון מחודש. ראו גם Wisse, No Joke, pp. 182–190. רות וייס סבורה שיצירתו של עגנון היא המופת של השימוש בהומור היהודי על מקורותיה הרבים ושל כינון ההומור הישראלי, ההתגלמות המלאה של 'אי-ההתאמות של הקיום היהודי המודרני' (שם, עמ' 190).

3 Apte, Humor and Laughter

4 שקד ג', עגנון, עמ' 65.

5 פוקס, אמנות ההיתממות, עמ' 19, 24.

פי רוב הם מתגלים כיסודות בתרבות הצחוק של הסופר רק באמצעות פרשנות. אם לתאר במילה אחת את תפקידם של סמלי הצחוק בעולמו הרעיוני והאסתטי של עגנון, אני מניח שהמושג 'פרובלמטיזציה' עשוי להיות מדויק. באמצעות ה'פרובלמטיזציה' הציג עמנואל קאנט את קטגוריית ה'אפשרי' בספרו 'ביקורת התבונה הטהורה'. צחוק המאחד בין הסובייקט לאובייקט שלו הוא סינגולריות שבה הכול יכול לקרות. כל סוגי הצחוק, ההומור והקומיות נכנסים תחת הקטגוריה הזאת והופכים למקור כאוטי של כינון המשמעות וההנאה.

התפיסה הזאת שאותה ספרי מבטא נובעת ממהייה: כיצד ייתכן שהטקסט העגנוני יכול להיות ברו־זמנית קומי וטרגי, שדי בשינוי קל של נקודת התצפית כדי להפוך בו את הרציני למצחיק, שהכישלונות, ההחמצות וההיפוכים הקרנבליים בחיי הדמויות האינדיווידואליות והקולקטיביות לא מפרקים את הזהויות הפרטיות, הלאומיות, הדתיות, הפוליטיות, המגדריות וכיוצא באלה זהויות, אלא דווקא מממשים אותן? טענתי היא כי היסודות האחרים לכך הם סמלי הצחוק שלו. לתבונה זו קרבת בהדרגה, ומחקרי הקודמים שדנו בעגנון ועסקו בסוגיות אחרות בתכלית לכאורה, שימשו עבורי בסיס והכנה לדיון בשאלת הצחוק אצל עגנון. המהלך הראשון מופיע בספרי *The Time of Cruel Miracles* ('זמן הנסים האכזריים'), שבו אני מתאר את המנגנון העיקרי של כינון הדמות אצל עגנון – מנגנון המיתופואזיס, כלומר יצירת מיתוסים חדשים בהבדל משימוש במיתוסים קיימים. אני מבין את המיתוס, בעקבות אלכסי לוסב, כהיסטוריה אישיותית נסית, ואם לפי אותה תפיסה נס מובן כמימוש תכליתה הטרנסצנדנטלית של האישיות בהיסטוריה האמפירית, הוא אמור להפוך את האישיות לסמל, והסמל צריך להיות מובן כ'אורגניזם חי'.⁶

המשמעות המדויקת של 'חיותה' של האישיות הנרטיבית התבהרה בספר אחר שלי – *Poetics of Becoming* ('פואטיקה של התהוות'). האישיות 'חיה' בשל היותה מערכת דינמית כאוטית, כלומר בלתי לינארית, בלתי הפיכה ובלתי צפויה. גם סמל הוא אישיות כזאת, והוא מופיע כאוסצילטור (מנדד) של אפשרויות שונות ליצירת מיתוס. המעבר הסופי לפילוסופיה של האפשרי,⁷ שהולכת וקונה בשנים האחרונות מקום נכבד בחקר הספרות העברית,⁸ מיוצג בספרי *Literature, History, Choice* ('ספרות, היסטוריה, בחירה'). כאן יצירת עגנון נחקרה בהתאם לעקרון החלופיות ההיסטורית המושרש בחשיבה פוסטביליסטית, כלומר הנחת

Losev, Dialectics 6

Epstein, Philosophy 7

ראו אלבק־גדרון, השלישי האפשרי. 8

אפשרויות הסבר מרובות והתבוננות שיפוטית בהן. אמנם אין אני מבקש לשייך את סיפורי עגנון לסוגת ההיסטוריה האלטרנטיבית, אבל העיקרון הזה הוא לשיטתי אחד העקרונות מרכזיים ברטוריקה של סיפוריו.

בספרי 'נבואה קטנה' שילבתי בין תורת המיתופואזיס הפרסונליסטית לפילוסופיית האפשרי על מנת להבין את טיבה של הכנות או האי-כנות העגנונית המיוחדת כאופן הבעה מרובה אפשרויות כוונה. מה שגיליתי במהלך מחקרי הפתיע אותי עד מאוד: כנות ורטוריקה חד הן, שתיהן אינן אלא תנועה ובחירה חופשית בין מיתוסים אפשריים מרובים. מכאן, מן הסתם, קצרה הדרך לשאלה העומדת במרכז הספר שאני מגיש בפניכם כעת: האם ריבוי האפשרויות אינו מוביל לגיחוך, והאם הגיחוך אינו סותר את הרצינות לכאורה של המיתוס והכנות? אני מניח שאין כאן סתירה, ושהיסוד הפואטי וההגותי שבו מתאחדים הכנות וההומור, המיתוס והצחוק, הדטרמיניזם והכאוס, הקיום הנתון ומפץ האפשרויות – הוא אכן יסוד סמליות הצחוק.

יתרה מכך, גם האחדות של הרציני והקומי אינה רק תחבולה פואטית אלא יש לה בסיס אנתרופולוגי. כמדומני שהתאוריות באנתרופולוגיה פילוסופית המזהות את הזיקה בין כינון התרבות לבין האלימות הנן יעילות לצורך הבהרתו של הבסיס הזה. לשם כך יש להביא בחשבון את תפקידה המהותי של האלימות בסימון⁹ מכאן ובצחוק מכאן.¹⁰ המפגש עם תורת האנתרופולוגיה הגנרטיבית של אריק גנס, שלפיה ייצוג נולד ממחוות הניכוס הכושלת כלפי אובייקט התשוקה,¹¹ חולל מהפך בהבנתי את מושגי הסמל והצחוק. חוקרים רבים סבורים כי ה'כישלון' הוא אחד מגורמי הצחוק. המודל הגנרטיבי מאפשר לראות את הצחוק בכלל ככישלון שמכונן ייצוג, מה שמוביל לסינתזה של מודל זה עם תפיסת סמליות הצחוק ופילוסופיית האפשרי. המודל הגנרטיבי שופך אור – הנחוץ כל כך בחקר עגנון – על הזיקה בין הקומיות לבין מה שנראה כהיפוכה הגמור – הכישלון הטרגי. זאת, לא רק באמצעות המושגים ההיברידיים כטרגיקומי, אלא כאחדות דיאלקטית של שני ההפכים. נמצא כי סמליות הצחוק מכילה את שניהם, ופרשנותה עשויה להאיר לא רק את תפקודו של ההומור אצל עגנון אלא גם היבטים רבים אחרים של תפיסתו האנתרופולוגית, ההיסטורית והמטפיזית. כשמחוות התפיסה שלנו נכשלות, אנחנו צוחקים או בוכים ויוצרים סמלים חדשים שמייצגים את אינסוף האפשרויות הבלתי ממומשות. כך, מתוך ההחמצה נולדות משמעויות חדשות

ונולד החופש להתייחס אליהן ברצינות או לא, כלומר לתפוס אותן כממשויות או כאפשרויות. החופש הזה המלווה בהנאה ובכאב, ה'מדגדג' את השכל, הוא-הוא גרעינו של הצחוק.

ספר זה משלים אפוא שורה ארוכה של הרהורים ועיונים שראשיתה בשנים האחרונות של המאה הקודמת. במשך השנים, אנשים רבים – מורי וחברי – סייעו לי מי במילה ומי במעשה, וברצוני להביע להם את תודתי העמוקה. אי אפשר לצאת ידי חובה בהזכרת שמותיהם בהקדמה, אבל בלעדיהם הספר לא יהיה שלם: ניצה בן-דב, הלל ברזל, אריק גנס, מרק אלן ואקנין, הלל ויס, חנן חבר, אבידב ליפסקר, רינה לפידוס, יאיר מזור, דניס סובולב, לאורה סלמון, חביבה פדיה, יהודה פרידלנדר, לאוניד קציס, רות רייכלברג ז"ל, יגאל שוורץ, זיוה שמיר ואביגדור שנאן. תודתי נתונה גם לאנשי הוצאת מאגנס שעמלו על הוצאתו לאור.